รูปแบบการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางในจังหวัดชายแดนภาคใต้

The Extension Model for Self-reliance of Para Rubber Farmers in Southern Border Provinces

จำนงค์ จุลเอียด ปร.ด. (Jamnong Jun-iad, Ph.D.)[1]
พรชุลีย์ นิลวิเศษ Ph.D (Pornchulee Nilvises, Ph.D.)[2]
บำเพ็ญ เขียวหวาน วท.ม (Bumpen Keowarn, H.Sc.)[2]
สมจิต โยธะคง Ed.D (Somchit Yotakhong, Ed.D.)[2]

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) รูปแบบ ศักยภาพ และความพึงพอใจในระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเอง 2) ปัจจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเอง 3) รูปแบบการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเอง 4) ปัจจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเอง 5) แนวทางการพัฒนายุทธศาสตร์ และโครงการในการสนับสนุนการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ใช้วิธีวิจัย Mix Method ประชากรที่ศึกษา ได้แก่ 1) เกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เก็บข้อมูลโดยใช้แบบสัมภาษณ์ สัมภาษณ์และบันทึกการสังเกต จำนวน 132 ราย 2) ผู้แทนที่เกี่ยวข้องกับการทำสวนยาง เก็บข้อมูลโดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก จำนวน 27 ราย 3) ผู้แทนที่เกี่ยวข้องกับการทำสวนยางผู้ให้ประเด็นในการจัดเวทีประชุมและสัมมนากลุ่ม จำนวน 30 ราย วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้สถิติ ได้แก่ ความถี่ ร้อยละ ค่าต่ำสุด ค่าสูงสุด ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน และสถิติ F-test

ผลการวิจัยพบว่า 1) รูปแบบระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเอง เป็นการทำฟาร์มสวนยางพาราร่วมกับการเกษตรอื่นๆ ใน 3 รูปแบบ ได้แก่ ทำฟาร์มสวนยางพาราร่วมกับการเกษตรแบบผสมผสาน ร่วมกับการปลูกพืช และร่วมกับการเลี้ยงสัตว์ ในภาพรวมมีศักยภาพ และความพึงพอใจต่อระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองในมิติต่างๆ ในระดับปานกลาง 2) ปัจจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเอง โดยพิจารณาในมิติด้านเทคโนโลยี เศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติ จิตใจ และสังคม พบว่ามีการปฏิบัติอย่างมีความเหมาะสม 3) รูปแบบระบบการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเอง นอกจากใช้รูปแบบส่งเสริมการเกษตรโดยทั่วๆ ไปแล้ว ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ควรดำเนินการส่งเสริมหรือเพิ่มกิจกรรม ได้แก่ ส่งเสริมการเรียนรู้จากแปลงตัวอย่างในท้องถิ่น การรวบรวมผู้รู้ในภูมิสังคม การให้ความรู้และจัดเวทีสนทนาให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ส่งเสริมให้ครบวงจรและเชื่อมโยงเครือข่าย ส่งเสริมการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นสำหรับเยาวชน การให้เกษตรกรมีส่วนร่วมเรียนรู้ การให้ความสำคัญของระบบสวนยางกับการพึ่งพาตนเองทางจิตใจ ความมั่นคงทางอาหาร ความสำคัญต่อสุขภาพ และระบบนิเวศ ด้วยวิธีการส่งเสริมในระดับกลุ่มบุคคล มวลชน และบุคคล 4) ปัจจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเอง ในด้านการสื่อสารพบว่า ผู้ทำหน้าที่ส่งเสริม ข้อมูลข่าวสาร สื่อหรือช่องทางการสื่อสาร และผู้รับการส่งเสริม อยู่ในระดับปานกลาง และการได้รับข่าวสารในระดับมากจากสื่อกลุ่ม ได้แก่ การฝึกอบรม การสาธิต และการประชุมกลุ่ม จากสื่อมวลชน ได้แก่ นิทรรศการ วิทยุโทรทัศน์ วิทยุกระจายเสียง และจากสื่อบุคคล ได้แก่ เจ้าพนักงาน กองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง เพื่อนบ้าน และเจ้าหน้าที่ส่งเสริมของกรมส่งเสริมการเกษตร 5) แนวทางในการสนับสนุน

[1] ผู้ช่วยศาสตราจารย์ วิทยาลัยเกษตรและเทคโนโลยีนราธิวาส มหาวิทยาลัยนราธิวาสราชนครินทร์

[2] รองศาสตราจารย์ สาขาวิชาเกษตรศาสตร์และสหกรณ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

โดยพัฒนายุทธศาสตร์ด้านการเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิต การสร้างความมั่นคงให้เกษตรกรชาวสวนยาง การส่งเสริมพัฒนาการจำหน่ายผลผลิต การส่งเสริมงานวิจัยและพัฒนา การส่งเสริมการทำสวนยางร่วมกับกิจกรรมเกษตรอื่นๆ และการพัฒนาคุณภาพชีวิต

คำสำคัญ : การส่งเสริมการเกษตร การพึ่งพาตนเอง เกษตรชาวสวนยาง จังหวัดชายแดนภาคใต้

Abstract

This mixed method research was aimed to study (1) the model and capacity of para rubber production and farmers' satisfaction for self-reliance production systems; (2) the factors related to the self-reliance production system; (3) the extension model for self-reliance; (4) the factors related to extension for self-reliance; and (5) approaches to promoting self-reliance among para rubber farmers in the three southern border provinces. The sample population consisted of 132 para rubber farmers in the 3 southern border provinces and 27 representatives of people related to rubber production, and 30 representatives who provided opinion in focus group and workshop meeting. Data were collected by using an interview form, an observation recording form, in-depth interviews, a focus group discussion and a workshop. Data were analyzed using frequency, percentage, minimum and maximum value, mean, standard deviation and F-test.

The results revealed that (1) the production model for self-reliance was to combine rubber production with 3 other types of agriculture such as growing other crops, raising livestock, or both. An evaluation of the capacity of these systems in various aspects found that overall, they had a medium level capacity for self-reliance. Overall, the farmers' level of satisfaction with the self-reliance production systems was medium. (2) Factors related to the self-reliance production system were technology, economics, natural resources, psychology and society; which found that they were appropriate practices. (3) In addition to routine agricultural extension practices, the extension model to promoting self-reliance in the 3 southern border provinces should incorporate opportunities for farmers to learn more from model farms in the local community and to discuss problems and to share experiences, and should make use of knowledgeable people in the society. It should be integrated and form a network, and information on the self-reliance production systems should be included in local school curricula. Farmers should participate in the learning process and emphasis should be placed on the benefits of the self-reliance system for emotional well -being, food security, health, and the eco-system. The extension model should work on the individual , collective and public levels. (4) As for the factors related to extension for self-reliance; in terms of the senders, messages, media or channel and receivers; farmers reported that they were medium informed. They received information from officials of the Rubber Welfare Fund, neighbors and extension offices on the individual level, from training sessions, demonstration and group meeting on the collective level, and from exhibitions, television and radio on the public level. In terms of communications, the farmers gave a medium approval rating for the categories of extension officers, information and message receivers and gave a high approval rating for the categories of communication media and extension channels.

(5) Approaches for promoting self-reliance were to set a strategy for increasing efficient production , to build security for para rubber farmers, to develop the markets for rubber and rubber tree wood, to promote research and development, to promote agro-forestry system, and to improve livelihood of local households.
Keywords : Agricultural Extension, Self-reliance, Para Rubber Farmers, Southern Border Provinces

บทนำ

ไทยเป็นประเทศที่มีปริมาณของผลผลิตยางพารามากที่สุดในโลก ผลผลิตยางพาราส่วนมากจะมีฐานการผลิตอยู่ในภาคใต้ และใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เนื้อที่ปลูกและผลผลิตยางพาราจะมีความแตกต่างกันไป โดยใน ปี พ.ศ. 2555 จังหวัดยะลามีเนื้อที่ประมาณ 1,312,805 ไร่ ผลผลิตรวม 375,980.98 ตัน (สำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยางจังหวัดยะลา, 2555) จังหวัดนราธิวาสมีเนื้อที่ประมาณ 989,014 ไร่ ผลผลิตรวม 194,513.19 ตัน (สำนักงานเกษตรจังหวัดนราธิวาส, 2555) และจังหวัดปัตตานีมีเนื้อที่ประมาณ 386,495 ไร่ ผลผลิตรวม 82,083.69 ตัน (สำนักงานเกษตรจังหวัดปัตตานี, 2555) รวมเนื้อที่ปลูกในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ประมาณ 2,688,314 ไร่ ผลผลิตรวม 652,577.17 ตัน ในปัจจุบันยางพารากลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของประเทศไทย รวมทั้ง 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ซึ่งปลูกประมาณร้อยละ 13.16 ของเนื้อที่ปลูกยางพาราทั้งประเทศ

การทำสวนยางพาราของเกษตรกรรายย่อยในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เริ่มประสบกับปัญหา หลังจากเกิดเหตุการณ์ความไม่สงบในพื้นที่ ตั้งแต่วันที่ 4 มกราคม 2547 เป็นต้นมา ทำให้ไม่สามารถประกอบอาชีพการทำสวนยางพาราและออกไปกรีดยางพาราได้ตามปกติ ต่อมาตั้งแต่ช่วงปลายปี พ.ศ. 2555 เกษตรกรชาวสวนยางได้รับผลกระทบจากปัญหาความผันผวนของราคายางพาราตกต่ำอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน นอกจากนั้นการเพิ่มปริมาณของผลผลิตยางพาราด้วยการขยายพื้นที่ปลูกอาจมีผลกระทบได้ในอนาคต

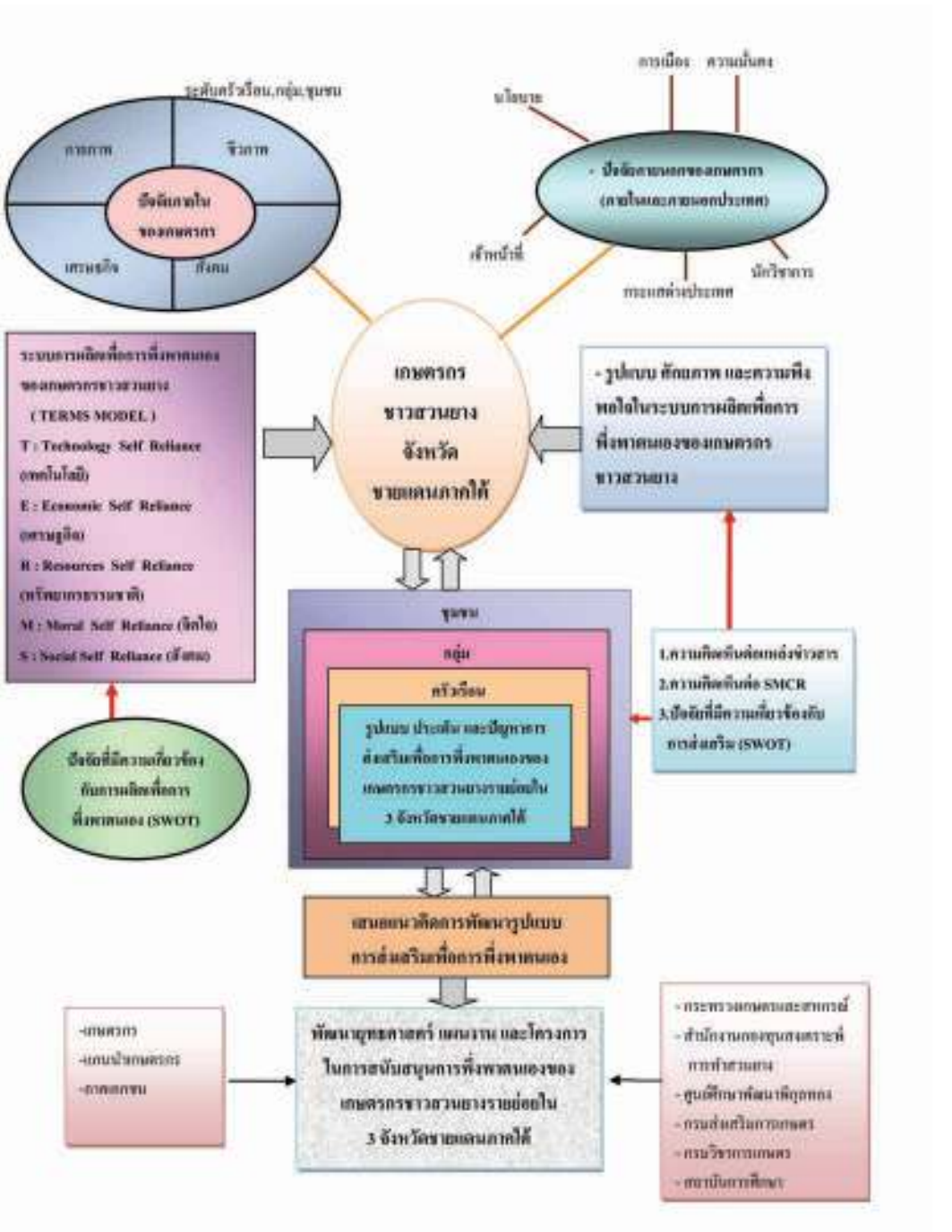
ปัญหาความไม่มั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินจากสถานการณ์ความไม่สงบใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ผลกระทบต่างๆ และความผันผวนของราคายางพารา ส่งผลต่อเกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยเป็นอย่างมาก แต่ด้วยความจำเป็นที่ต้องดำรงชีวิตของตนเองและครอบครัวให้อยู่ได้ตามปกติ จึงต้องหารายได้เสริมจากการทำอาชีพอื่นๆ ทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจศึกษารูปแบบระบบการส่งเสริม และระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยนำหลักการพึ่งพาตนเองตามมิติของ TERMS MODEL (บำเพ็ญ เขียวหวาน, 2554) ประกอบด้วย 5 ด้าน ได้แก่ เทคโนโลยี (Technology: T) เศรษฐกิจ (Economic: E) ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (Resources: R) จิตใจ (Moral: M) และสังคม (Social: S) มาส่งเสริมการปฏิบัติให้เป็นไปตามระดับศักยภาพและความพึงพอใจของเกษตรกรชาวสวนยาง โดยนำแนวความคิดการดำรงชีวิตในการทำการเกษตรให้สามารถพึ่งพาตนเองได้ (สมจิต โยธะคง และคณะ, 2553) อย่างน้อยหนึ่งในสี่ส่วนของการดำรงชีวิตทั่วไป โดยยึดแนวคิดของการพึ่งพาตนเอง ซึ่งประกอบด้วยแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง แนวคิดหลักการพึ่งพาตนเอง และแนวคิดเกษตรทฤษฎีใหม่ ปรับใช้บูรณาการตามความเหมาะสม โดยผ่านกระบวนการสื่อสาร (SMCR) และใช้สื่อ (พรชุลีย์ นิลวิเศษ, 2554) ตัวกลางหรือตัวพาข่าวสารจากผู้ส่งไปยังผู้รับสารตามวิธีการส่งเสริมการเกษตร (extension method) การส่งเสริมเป็นรายบุคคล (individual method) การส่งเสริมเป็นกลุ่ม (group method) การส่งเสริมมวลชน (mass method) และได้เชิญผู้แทนจากภาคส่วนต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำสวนยางพาราของเกษตรกรจัดทำเวทีสนทนากลุ่ม เพื่อร่วมกำหนดรูปแบบระบบการผลิตและรูปแบบการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเอง และพัฒนายุทธศาสตร์แนวทาง และโครงการในการสนับสนุนการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษารูปแบบ ศักยภาพ และความพึงพอใจในระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยาง
2. เพื่อศึกษาปัจจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยาง
3. เพื่อศึกษารูปแบบ ประเด็น และปัญหาการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยาง
4. เพื่อศึกษาปัจจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยาง
5. เพื่อพัฒนายุทธศาสตร์แนวทาง และโครงการในการสนับสนุนการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยาง

กรอบแนวคิดการวิจัย

การส่งเสริมการทำสวนยางพาราแก่เกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ในรูปแบบระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเอง (TERMS MODEL) ใน 5 ด้าน ด้วยการส่งเสริมในรูปแบบระบบการส่งเสริมต่างๆ ผ่านกระบวนการสื่อสาร (SMCR) และการสนทนากลุ่ม อันประกอบด้วย ผู้แทนจากภาคส่วนต่างๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับเกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เพื่อร่วมกันเสนอแนวคิด การพัฒนารูปแบบระบบการผลิต และการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเอง พัฒนายุทธศาสตร์ แนวทาง และโครงการในการสนับสนุนการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย

ระเบียบวิธีวิจัย

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

1. ประชากร ที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ ได้แก่ เกษตรกรชาวสวนยางรายย่อยในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ (ปัตตานี ยะลา และนราธิวาส) แกนนำเกษตรกร ภาครัฐและภาคเอกชนที่เกี่ยวข้อง

2. กลุ่มตัวอย่าง ที่ศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยดำเนินการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (purposive sampling) โดยมี 3 ประเภท ได้แก่ 1) เกษตรกร โดยมีหลักเกณฑ์การพิจารณาจากเกษตรกรที่ทำสวนยางร่วมกับกิจกรรมการเกษตรอื่นๆ จาก 33 อำเภอๆ ละ 4 ราย รวม 132 ราย 2) ผู้แทนจากภาคส่วนต่างๆ 27 ราย และ 3) ผู้แทนจากประเด็นการจัดเวทีประชุมสัมมนากลุ่ม 30 ราย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

1. แบบสัมภาษณ์ ใช้สำหรับเกษตรกรชาวสวนยาง 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ จำนวน 132 ราย
2. แบบสัมภาษณ์และบันทึกการสังเกต จากการเยี่ยมสวนยางพารา
3. แบบสัมภาษณ์เชิงลึก ใช้สำหรับเก็บข้อมูลเชิงลึกจากผู้แทนจากภาคส่วนต่างๆ 27 ราย
4. แบบบันทึกประเด็นการจัดเวทีประชุมสัมมนาผู้แทนจากภาคส่วนต่างๆ 30 ราย

การวิเคราะห์ข้อมูล

1. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ นำข้อมูลเชิงปริมาณมาประมวลผลและวิเคราะห์ โดยใช้สถิติพรรณนาเพื่อบรรยายลักษณะต่างๆ ของข้อมูล ประกอบด้วย ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน และสถิติ F-test

2. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ โดยนำข้อมูลเชิงคุณภาพมาวิเคราะห์ จัดหมวดหมู่ หาความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล และสรุปผล

ผลการวิจัย

1. รูปแบบระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกร เป็นการทำฟาร์มสวนยางพาราร่วมกับการเกษตรอื่นๆ ใน 3 รูปแบบ ได้แก่ 1) ระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับกิจกรรมการเกษตรแบบผสมผสาน 2) ระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับการปลูกพืช 3) ระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับการเลี้ยงสัตว์ ในภาพรวมมีศักยภาพ และความพึงพอใจในระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองในมิติต่างๆ เฉลี่ยในระดับปานกลาง

2. ปัจจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเอง โดยพิจารณาในมิติเทคโนโลยี (Technology: T) เศรษฐกิจ (Economic: E) ทรัพยากรธรรมชาติ (Resources: R) จิตใจ (Moral: M) และสังคม (Social: S) พบว่ามีการปฏิบัติอย่างมีความเหมาะสม

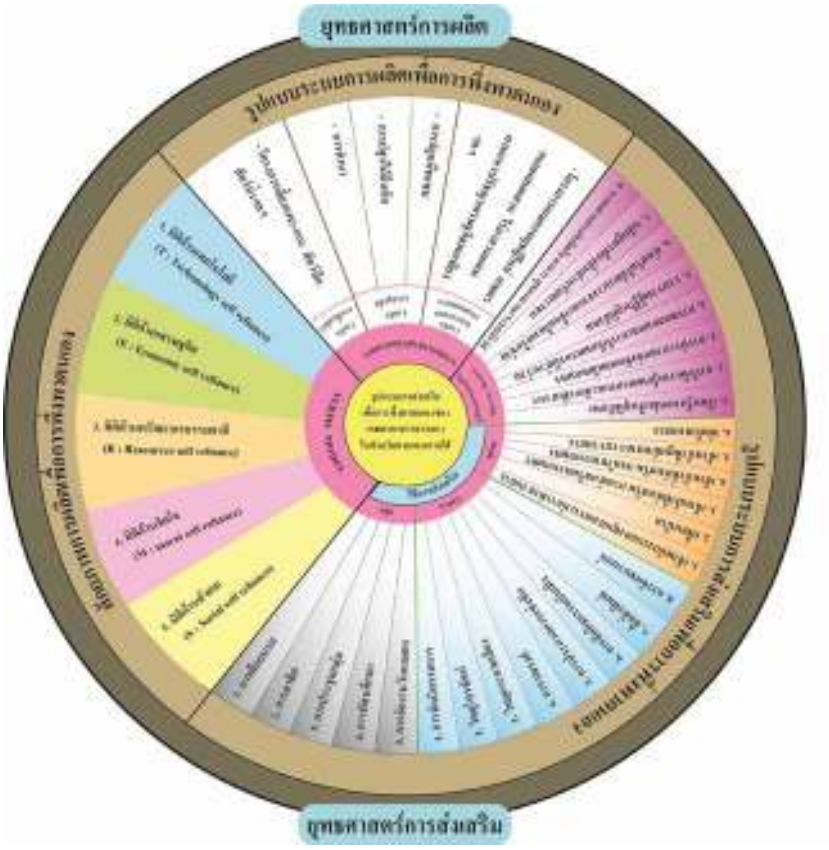
3. รูปแบบระบบการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเอง นอกจากใช้รูปแบบส่งเสริมการเกษตรโดยทั่วๆ ไป ได้แก่ (1) รูปแบบการส่งเสริมการเกษตรแบบบูรณาการ (integrated approach) (2) การส่งเสริมการเกษตรรูปแบบการฝึกอบรมและเยี่ยมเยียน (training and visiting approach: T & V approach) (3) รูปแบบการส่งเสริมการเกษตรแบบการมีส่วนร่วม (participatory approach) (4) รูปแบบการส่งเสริมการเกษตรแบบอื่นๆ ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ (5) รูปแบบการบริการเบ็ดเสร็จ ณ จุดเดียว (one-stop service approach) และ (6) รูปแบบการส่งเสริมการเกษตรแบบลักษณะเฉพาะ (particular approach) นอกจากนั้นใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ควรดำเนินการส่งเสริมหรือเพิ่มกิจกรรม ได้แก่ (1) ส่งเสริมการเรียนรู้จากแปลงตัวอย่างในท้องถิ่น (2) ส่งเสริมการรวบรวมผู้รู้ในภูมิสังคม (3) ส่งเสริมการให้ความรู้และจัดเวทีสนทนา ให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในภาคส่วนที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน แกนนำเกษตรกร และเกษตรกร (4) ส่งเสริมให้ครบวงจร

และเชื่อมโยงเครือข่าย (5) จัดประกวด รณรงค์ และแข่งขันผลผลิตเกษตร (6) ส่งเสริมการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นสำหรับเยาวชน (7) ส่งเสริมการให้เกษตรกรมีส่วนร่วมเรียนรู้ ในการเก็บข้อมูลความหลากหลายทางธรรมชาติ ระบบนิเวศ และการวิจัยพัฒนาในด้านที่เกี่ยวข้อง และ (8) ส่งเสริมในการให้ความสำคัญของระบบสวนยางกับการพึ่งพาตนเองทางจิตใจ ความมั่นคงทางอาหาร ความสำคัญต่อสุขภาพและระบบนิเวศ ด้วยวิธีการส่งเสริมในระดับกลุ่มบุคคล มวลชน และบุคคล

4. ปัจจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเอง ในด้านการสื่อสารพบว่า ผู้ทำหน้าที่ส่งเสริม ข้อมูลข่าวสาร สื่อหรือช่องทางการสื่อสาร และผู้รับการส่งเสริม อยู่ในระดับปานกลาง และการได้รับข่าวสารในระดับมากจากสื่อกลุ่มได้แก่ การฝึกอบรม การสาธิต และการประชุมกลุ่ม จากสื่อมวลชน ได้แก่ นิทรรศการ วิทยุโทรทัศน์ วิทยุกระจายเสียง และจากสื่อบุคคล ได้แก่ เจ้าพนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง เพื่อนบ้าน และเจ้าหน้าที่ส่งเสริมของกรมส่งเสริมการเกษตร

5. แนวทางในการสนับสนุน โดยพัฒนายุทธศาสตร์ด้านการเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิต การสร้างความมั่นคงให้เกษตรกรชาวสวนยาง การส่งเสริมพัฒนาการจำหน่ายผลผลิต การส่งเสริมงานวิจัยและพัฒนา การส่งเสริมการทำสวนยางร่วมกับกิจกรรมเกษตรอื่นๆ การพัฒนาคุณภาพชีวิต

สรุปผลการวิจัยดังกล่าวเป็นโมเดลการขับเคลื่อนการพึ่งพาตนเองตามมิติ TERMS MODEL ของเกษตรกรชาวสวนยางใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ใน 5 มิติ ได้แก่ มิติเทคโนโลยี เศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติ จิตใจ และสังคม ด้วยยุทธศาสตร์การผลิต และยุทธศาสตร์การส่งเสริม ดังนี้

ภาพที่ 2 โมเดลวงล้อการขับเคลื่อนการพึ่งพาตนเองตามมิติ TERMS MODEL ของเกษตรกรชาวสวนยางใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้

จากภาพที่ 2 โมเดลวงล้อการขับเคลื่อนการพึ่งพาตนเองตามมิติ TERMS MODEL ของเกษตรกรชาวสวนยางใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ มีการขับเคลื่อนหมุนเวียนปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ตามการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ต่างๆ ได้แก่ การผลิตและการใช้ยางพาราของโลก ความไม่สงบในพื้นที่ บริบทของเกษตรกรชาวสวนยาง และภูมิสังคมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ดังนั้นในการส่งเสริมระบบการผลิตเพื่อเพิ่มระดับศักยภาพการผลิตในมิติเพื่อการพึ่งพาตนเอง (TERMS MODEL) จึงต้องมีการพัฒนารูปแบบระบบการส่งเสริม และรูปแบบระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเอง ตลอดเวลาเช่นเดียวกัน

อภิปรายผล

รูปแบบระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ พบว่า มีรูปแบบการทำฟาร์มสวนยาง 3 รูปแบบใหญ่ ๆ ได้แก่ 1) ระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับกิจกรรมการเกษตรแบบผสมผสาน 2) ระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับการปลูกพืชอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ การปลูกพืชแซม การปลูกไม้ยืนต้น และการทำนา และ 3) ระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับการเลี้ยงสัตว์ โดยสอดคล้องกับการปรับตัวทางเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรชาวสวนยางในระบบการทำฟาร์มสวนยางพาราขนาดเล็ก (บัญชา สมบูรณ์สุข และคณะ; 2548) สามารถแบ่งประเภทระบบการทำฟาร์มสวนยางขนาดเล็กที่พบเห็นส่วนใหญ่ในภาคใต้ ได้ 6 ประเภท ได้แก่ ระบบการทำฟาร์มสวนยางเชิงเดี่ยว ระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับการปลูกพืชแซม ระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับการทำนา ระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับการปลูกไม้ผล ระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับการเลี้ยงสัตว์ และระบบการทำฟาร์มสวนยางร่วมกับกิจกรรมเกษตรผสมผสาน ซึ่งทั้ง 6 ประเภทโอกาสที่จะเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่เหมาะสมในแต่ละสภาพพื้นที่

รูปแบบระบบการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ พบว่า มีการดำเนินการใน 6 รูปแบบ สอดคล้องกับ สมจิต โยธะคง และคณะ (2553) ได้แก่ 1) รูปแบบการส่งเสริมการเกษตรแบบบูรณาการ 2) การส่งเสริมการเกษตรรูปแบบการฝึกอบรมและเยี่ยมเยียน 3) รูปแบบการส่งเสริมการเกษตรแบบการมีส่วนร่วม 4) รูปแบบการส่งเสริมการเกษตรแบบอื่นๆ ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ 5) รูปแบบการบริการเบ็ดเสร็จ ณ จุดเดียว และ 6) รูปแบบการส่งเสริมการเกษตรแบบลักษณะเฉพาะ นอกจากนั้นผลการสนทนากลุ่ม เมื่อวันที่ 26 มีนาคม 2557 ณ โรงแรมอิมพีเรียล จังหวัดนราธิวาส ในประเด็นรูปแบบการส่งเสริม และรูปแบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางในเขตพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ พบว่าในการส่งเสริม นอกจากจะใช้รูปแบบการส่งเสริมการเกษตรใน 6 รูปแบบดังกล่าวข้างต้นแล้ว สมควรเพิ่มเติมกิจกรรมการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกร ประกอบด้วย 1) ส่งเสริมการเรียนรู้จากแปลงตัวอย่างในท้องถิ่น 2) ส่งเสริมการรวบรวมผู้รู้ในภูมิสังคม 3) ส่งเสริมการให้ความรู้และจัดเวทีสนทนา ให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน แกนนำเกษตรกร และเกษตรกร (4) ส่งเสริมให้ครบวงจร และเชื่อมโยงเครือข่าย (5) จัดประกวด รณรงค์ และแข่งขันเกี่ยวกับผลผลิตทางการเกษตร (6) ส่งเสริมการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นสำหรับเยาวชน (7) ส่งเสริมการให้เกษตรกรมีส่วนร่วมเรียนรู้ ในการเก็บข้อมูลความหลากหลายทางธรรมชาติ ระบบนิเวศ และการวิจัยพัฒนาในด้านที่เกี่ยวข้อง และ 8) ส่งเสริมในการให้ความสำคัญของระบบสวนยางกับการพึ่งพาตนเองทางจิตใจ ความมั่นคงทางอาหาร ความสำคัญต่อสุขภาพและระบบนิเวศ

การส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยใช้กระบวนการสื่อสาร (SMCR) เป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่จะช่วยให้การทำงานมีประสิทธิภาพ โดยส่งเสริมระบบการทำฟาร์มในลักษณะกิจกรรมเกษตรผสมผสานในรูปแบบการส่งเสริมการเกษตรที่นิยมใช้ 6 รูปแบบ (จำนงค์ จุลเอียดและคณะ, 2557) ได้แก่ รูปแบบการฝึกอบรมและเยี่ยมเยียน การบริการเบ็ดเสร็จที่จุดเดียว การมีส่วนร่วม การบูรณาการ การส่งเสริมการเกษตรที่มีลักษณะเฉพาะ และรูปแบบการส่งเสริมอื่นๆ ที่ได้รับ การส่งเสริมและสนับสนุนใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยรูปแบบการส่งเสริม

การเกษตร "แบบบูรณาการ" เป็นรูปแบบที่น่าจะมีความเหมาะสมกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้มากที่สุด เพราะสามารถนำรูปแบบการส่งเสริมต่างๆ มาบูรณาการเพื่อปรับข้อบกพร่องของรูปแบบการส่งเสริมต่างๆ ให้เกิดความสมบูรณ์ที่สุด ในการส่งเสริมโดยใช้กระบวนการสื่อสาร (SMCR) อันเป็น กระบวนการที่ทำให้เกิดความเข้าใจ (สุนันท์ สีสังข์, 2555) ประกอบด้วย ผู้ส่งหรือผู้ส่งสาร (sender) ข้อมูลข่าวสาร (message) ช่องทาง (channel) และผู้รับหรือผู้รับสาร (receiver) โดยในการส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางภาคใต้ ประกอบด้วย 1) การส่งเสริมในระดับกลุ่ม ได้แก่ (1) การฝึกอบรม (2) การสาธิต (3) การประชุมกลุ่ม (4) การทัศนศึกษา (5) การจัดงานวันเกษตร 2) การส่งเสริมในระดับมวลชน ได้แก่ (1) การจัดนิทรรศการ (2) วิทยุโทรทัศน์ (3) วิทยุกระจายเสียง (4) การรณรงค์ (5) การประกวด การแข่งขัน (6) การจัดกิจกรรมบันเทิง (7) สื่อสิ่งพิมพ์ (8) การจัดขบวนแห่ 3) การส่งเสริมในระดับบุคคล ได้แก่ การเยี่ยมเยียนเกษตรกรที่แปลงและบ้าน การมาติดต่อของเกษตรกรที่สำนักงาน การติดต่อพูดคุยทางโทรศัพท์โดยบุคคลที่เป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสาร ได้แก่ (1) เจ้าพนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง (2) เพื่อนบ้าน (3) เจ้าหน้าที่ของกรมส่งเสริมการเกษตร (4) เจ้าหน้าที่ของกรมวิชาการเกษตร (5) เจ้าหน้าที่ของศูนย์/ตลาดรวบรวมยางพารา (6) พ่อค้าคนกลาง และมีกิจกรรม/โครงการ ได้แก่ (1) เรียนรู้จากแปลงในภูมิสังคม (2) การให้ความรู้เกษตรกรและจัดเวทีเสวนา (3) การประกวดแข่งขันผลผลิตเกษตร (4) การทดสอบและการให้เกษตรกรมีส่วนร่วม (5) การรวบรวมผู้รู้ในภูมิสังคม (6) การส่งเสริมให้ครบวงจรและเชื่อมโยงเครือข่าย (7) หลักสูตรท้องถิ่นสำหรับเยาวชน (8) ระบบสวนยางกับจิตใจ อาหาร สุขภาพ และระบบนิเวศ ร่วม/ประกอบในการส่งเสริม และในการใช้สื่อเพื่อการส่งเสริมการเกษตรควรใช้สื่อผสม เนื่องจากเกษตรกรชาวสวนยาง 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ส่วนใหญ่เป็นชาวไทยมุสลิมที่นับถือศาสนาอิสลาม ใช้ภาษายาวีท้องถิ่นในการสื่อสารประจำวัน และดำเนินชีวิตโดยยึดมั่นปฏิบัติในหลักการทางศาสนา การใช้สื่อผสมจึงเป็นการออกแบบการใช้สื่อที่นำจุดเด่นของสื่อต่างๆ มาปรับใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ วิถีชีวิต และวัฒนธรรมของ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้

รูปแบบระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ประกอบด้วย 1) การทำสวนยางพาราร่วมกับกิจกรรมการเกษตรแบบผสมผสาน เช่น โครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ โครงการเกษตรผสมผสาน โครงการไร่นาสวนผสมตามแนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง 2) การทำสวนยางพาราร่วมกับการปลูกพืช ได้แก่ (1) ร่วมกับการปลูกพืชแซม เช่น ปลูกระกำหวานแซมสวนยาง สละแซมสวนยาง (2) ร่วมกับการปลูกไม้ยืนต้น เช่น ปลูกไม้ผลกินลูก และไม้ใช้สอย (3) ร่วมกับการทำนา และ 3) การทำสวนยางพาราร่วมกับการเลี้ยงสัตว์

สรุป

ในการส่งเสริมระบบการผลิตเพื่อเพิ่มระดับศักยภาพการผลิตในมิติเพื่อการพึ่งพาตนเอง (TERMS MODEL) ด้วยรูปแบบระบบการส่งเสริม และรูปแบบระบบการผลิตเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ต้องมีการขับเคลื่อนหมุนเวียนปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ตามการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ภาคการเกษตร

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 เกษตรกรชาวสวนยาง

ควรศึกษาทำความเข้าใจรูปแบบการทำฟาร์มสวนยางเพื่อการพึ่งพาตนเอง จากการศึกษาพบว่ารูปแบบการทำฟาร์มสวนยางเพื่อการพึ่งพาตนเองมีรูปแบบใหญ่ๆ 3 รูปแบบ เกษตรกรชาวสวนยางต้องศึกษาในรายละเอียดของแต่ละรูปแบบ แล้วนำไปปรับใช้หรือประยุกต์ตามความเหมาะสมของพื้นที่ฟาร์มสวนยาง ภูมิสังคม วัฒนธรรมท้องถิ่น ทั้งนี้เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้มีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง โดยมีตั้งแต่ภูเขาสูง เชิงเขา ที่ราบเชิงเขา ที่ราบ ที่ราบลุ่ม ป่าพรุ และชายทะเล

1.2 หน่วยงาน/เจ้าหน้าที่/นักวิชาการ ที่เกี่ยวข้อง

1) หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการทำสวนยางและส่งเสริมการทำสวนยาง ทั้งที่รับผิดชอบโดยตรง และหน่วยงานที่ส่งเสริมสนับสนุนเฉพาะเจาะจงในบางส่วนซึ่งมีอยู่หลายหน่วยงาน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายตามวัตถุประสงค์ของแต่ละองค์กร สมควรต้องบูรณาการในลักษณะองค์รวมในการส่งเสริมการทำฟาร์มสวนยางของเกษตรกรชาวสวนยางให้ไปในทิศทางเดียวกัน เพื่อป้องกันไม่ให้เกษตรกรมีความสับสน รวมถึงการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ชุมชนเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกร เพื่อเป็นตัวอย่าง และถ่ายทอดความรู้สู่เกษตรกรข้างเคียงต่อไป และหน่วยงานในระดับประเทศ เช่น กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงอุตสาหกรรม กระทรวงพาณิชย์ กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และมหาวิทยาลัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมและการพัฒนา ต้องกำหนดนโยบาย วางแผนการดำเนินงานให้สอดคล้องกับการพัฒนาประเทศอย่างยั่งยืน โดยรัฐมนตรีที่กำกับดูแลกระทรวงที่เกี่ยวข้อง ต้องหาลู่ทางดำเนินการจัดการยางพาราทั้งระบบ ตั้งแต่ระดับต้นน้ำที่มีปัญหาตั้งแต่ ที่ดิน แรงงาน และปัจจัยการผลิต ระดับกลางน้ำในการแปรรูปผลผลิต การเพิ่มมูลค่าผลผลิต และงานวิจัยพัฒนา และระดับปลายน้ำ ได้แก่ การจัดการด้านการตลาด การนำเทคโนโลยีขั้นสูงมาใช้ในการพัฒนาผลิตภัณฑ์ยางพารา เช่น ผลิตภัณฑ์ยางล้อ เป็นต้น

2) นักวิชาการและเจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องกับระบบการผลิตฟาร์มสวนยางพาราและระบบการผลิตด้านกิจกรรมการเกษตร และนักวิชาการ เจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมการเกษตร โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการบรรจุแต่งตั้งใหม่หรือโอนย้ายมาปฏิบัติราชการในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ต้องศึกษาและสร้างความเข้าใจในหลายๆ ด้าน เช่น สภาพของปัจจัยพื้นฐานทางสังคม เศรษฐกิจ ศาสนา ขนบธรรมเนียม ประเพณี เพื่อให้เกิดความเหมาะสมในการส่งเสริมการทำฟาร์มของเกษตรกร ดังที่ว่า “เข้าใจ เข้าถึง และพัฒนา” จึงมีโอกาสประสบผลสำเร็จในการส่งเสริมและพัฒนา

1.3 นโยบาย

1) ระดับประเทศ รัฐมนตรีผู้กำกับดูแลเกี่ยวข้องยางพาราทั้งระบบ ตั้งแต่ระดับต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ต้องกำหนดนโยบายเรื่องยางพาราที่ชัดเจน และมีการกำหนดพื้นที่ส่งเสริมการผลิตไว้ชัดเจน โดยไม่เป็นปัญหาสำหรับในภายภาคหน้า และควรกำหนดมาตรการด้านการตลาด การจัดจำหน่ายผลผลิตยางพาราที่ไม่เอารัดเอาเปรียบเกษตรกร และควรให้ความสำคัญในการพัฒนาอุตสาหกรรมยางพาราภายในประเทศ

2) ระดับภาค ผลผลิตยางพารามีมากที่สุดในภาคใต้ ดังนั้นนโยบายการพัฒนาภาคใต้ควรบรรจุแผนพัฒนาพืชเศรษฐกิจ “ยางพารา” อย่างยั่งยืนไว้ด้วย

3) ระดับท้องถิ่น ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้มีส่วนราชการ และภาคส่วนที่เกี่ยวข้องกับการกำหนดกรอบนโยบายการพัฒนา ควรดำเนินการอย่างต่อเนื่องและแก้ปัญหาอย่างรวดเร็ว เนื่องจากอยู่ในพื้นที่เสี่ยงต่อความมั่นคง การกำหนดนโยบายของรัฐไม่ชัดเจน อาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคงได้ ดังนั้นหน่วยงานในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ จึงควรบูรณาการส่งเสริมยางพาราร่วมกันกับการเลี้ยงสัตว์ เช่น การเลี้ยงแพะ และการเลี้ยงไก่เบตงในสวนยาง เป็นต้น

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรศึกษาวิจัยการทำสวนยางในแต่ละรูปแบบ ก่อนนำไปส่งเสริมเกษตรกรทั้งรูปแบบการทำสวนยางร่วมกับการทำกิจกรรมเกษตรแบบผสมผสาน รูปแบบการทำสวนยางร่วมกับการปลูกพืช รูปแบบการทำสวนยางร่วมกับการเลี้ยงสัตว์ เพราะในแต่ละรูปแบบการนำไปทำต้องศึกษาในรายละเอียดของการดำเนินการ

2.2 ควรศึกษาเปรียบเทียบการทำฟาร์มในหลายๆ รูปแบบ เพื่อเปิดโอกาสให้เกษตรกรชาวสวนยางได้เปรียบเทียบข้อแตกต่างของรูปแบบต่างๆ โดยศึกษาทั้งในเชิงผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม

2.3 ควรศึกษารูปแบบการส่งเสริมแบบผสมผสาน ทั้งการผสมผสานวิธีการส่งเสริม สื่อ องค์ความรู้ และมิติต่างๆ ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต และวัฒนธรรมของ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เพื่อเป็นการนำร่องในการขยายผลในพื้นที่อื่นๆ ที่มีสภาพใกล้เคียงกันต่อไป

2.4 ควรสนับสนุนส่งเสริมให้เกษตรกรร่วมศึกษาวิจัยในระบบฟาร์มกับองค์กร หน่วยงานต่างๆ เกี่ยวกับแนวทางการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ว่าจะมีรูปแบบและแนวทางอย่างไร

2.5 ควรศึกษายุทธศาสตร์ด้านการเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิต เช่น การส่งเสริมการเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตต่อหน่วยพื้นที่

2.6 ควรศึกษายุทธศาสตร์ด้านการสร้างความมั่นคงให้เกษตรกรชาวสวนยาง เช่น การส่งเสริมสนับสนุนการรวมกลุ่มของเกษตรกรชาวสวนยางใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เพื่อเป็นสถาบันเกษตรกร และเชื่อมโยงเครือข่ายด้านการผลิต การแปรรูป และการตลาด

รายการอ้างอิง

จำนงค์ จุลเอียด และคณะ. (2557). การส่งเสริมเพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรชาวสวนยางในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้. **วารสารมหาวิทยาลัยนราธิวาสราชนครินทร์, 6**(2), 146-155.

บัญชา สมบูรณ์สุข และคณะ. (2548). **การปรับตัวทางเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรชาวสวนยางในระบบการทำฟาร์มสวนยางพาราขนาดเล็ก.** คณะทรัพยากรธรรมชาติ ภาควิชาพัฒนาการเกษตร มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

บำเพ็ญ เขียวหวาน. (2554). สังคมเกษตรกรและยุทธศาสตร์การพัฒนาเกษตรกร ใน **เอกสารการสอนชุดวิชาการเป็นผู้นำมนุษยสัมพันธ์และจิตวิทยาสำหรับเกษตรกร หน่วยที่ 1.** นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สาขาวิชาส่งเสริมการเกษตรและสหกรณ์.

พรชุลีย์ นิลวิเศษ. (2554). สื่อเพื่อการเผยแพร่สารสนเทศสำหรับรายบุคคลและกลุ่มในงานส่งเสริมการเกษตร ใน **เอกสารการสอนชุดวิชาสารสนเทศและสื่อที่ใช้ในงานส่งเสริมการเกษตร หน่วยที่ 9.** นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สาขาวิชาส่งเสริมการเกษตรและสหกรณ์.

สมจิต โยธะคง และคณะ. (2553). รูปแบบการส่งเสริมการเกษตร ใน **เอกสารการสอนชุดวิชาความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับการส่งเสริมการเกษตร หน่วยที่ 7.** นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สาขาวิชาส่งเสริมการเกษตรและสหกรณ์.

สำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยางจังหวัดยะลา. (2555). **พื้นที่เพาะปลูกยางพาราจำแนกรายอำเภอของจังหวัดยะลา ปี 2555.** สำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยางจังหวัดยะลา กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

สำนักงานเกษตรจังหวัดปัตตานี. (2555). **พื้นที่เพาะปลูกยางพาราจำแนกรายอำเภอของจังหวัดปัตตานี ปี 2555.** สำนักงานเกษตรจังหวัดปัตตานี กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

สำนักงานเกษตรจังหวัดนราธิวาส. (2555). **ข้อมูลยางพาราจำแนกรายอำเภอของจังหวัดนราธิวาส ปี 2555.** สำนักงานเกษตรจังหวัดนราธิวาส กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

สุนันท์ สีสังข์. (2555). แนวคิดและทฤษฎีการส่งเสริมการเกษตรกับการบริหารการส่งเสริมการเกษตร ใน **เอกสารการสอนชุดวิชาหลักการบริหารการส่งเสริมการเกษตร หน่วยที่ 5.** นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สาขาวิชาส่งเสริมการเกษตรและสหกรณ์.